

Explanation of Mutahari's reading of the relationship between Evolution and Theism

Mahmoud Rasouli*

Islamic Studies Department, Faculty of Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran.
(rasooli@znu.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Recived: 2025/4/16
Revised: 2025/8/20
Accepted: 2025/8/25

Cite this article:
Rasouli, M. (2025).
"Explanation of
Mutahari's reading of
the relationship
between Evolution and
Theism". *Ayeneh
Marefat*, 25(84),
87-104 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2025.223410.1609>

ABSTRACT

The theory of evolution encountered various challenges within the Western intellectual and philosophical tradition. In the Islamic world, theologians adopted affirmative, negatory, and interpretive approaches. Mutahhari considered the most significant issue in the science-religion discourse to be the "principle of evolution" and the "principle of Theism." Employing a rational-philosophical approach and drawing on religious and philosophical concepts and terminology, he offers a distinctive explanation. According to him, divine unity does not necessitate creationism, nor does the transformation of species inevitably lead to materialism. Instead, their relationship must be clarified through logical and philosophical analysis, recognizing any perceived conflict as illusory. He attributes the root of this conflict to medieval philosophical thought, the inadequacy of Western philosophical concepts, and misinterpretations of religious texts. To resolve this tension, Mutahhari introduces the symbolic nature of revelation's language in the narrative of Adam's creation, distinguishes between the linguistic frameworks of science and religion, and references various formulations of the conflict. Employing an analytical-descriptive approach and drawing on Mutahhari's philosophical, religious, interpretive, historical, social, ethical, and methodological premises, this article identifies the roots of the conflict-oriented perspective. It demonstrates the absence of a logical necessity linking theism with creationist theories or materialism with evolution, while emphasizing the dependence of evolutionary principles on supernatural and divine factors in the process of creation.

Keywords: principle of evolution, Mutahari, principle of Theism, guided evolution, science, religion

* Corresponding Author Email Address: rasooli@znu.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.223410.1609>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

Following the publication of Darwin's theory of evolution, theologians encountered significant religious and theological challenges. In the Western philosophical and theological tradition, the relationship between Theism and evolution has been primarily explored through perspectives such as theistic evolution, Darwinism, perceived conflicts between the two, and, more recently, intelligent design. In contrast, the Islamic tradition has witnessed a spectrum of responses, ranging from affirmation to opposition. Among these, Mutahhari, as a concerned scholar, adopts a theological-philosophical and theistic approach, deeming the alleged conflict between Theism and evolution to be illusory. He attributes this perceived conflict to non-logical factors and the inadequacy of Western philosophical concepts in explicating evolution. Drawing on philosophical, theological, hermeneutical, historical, social, and theistic premises, he substantiates the concept of "the interaction of Theism with evolution."

Discussion

Today, the discourse on evolution and its principles is as vigorously debated in intellectual, theological, and philosophical circles as it is in scientific and biological ones. The central question is: What is the relationship between evolution and theism? This question, more than eliciting a biological response, has primarily summoned theological and philosophical engagements into the arena of scientific inquiry.

In the Western intellectual framework, Darwin's theory and its principles have been perceived as conflicting with Christian doctrines and their interpretations, with the inadequacy of philosophical concepts exacerbating this tension. Consequently, a general verdict of conflict between science and religion, and specifically between evolution and theism, has been pronounced. From this illusory conflict, Darwinism and evolutionism have emerged, with only the recent theory of intelligent design by Michael Behe challenging the notion of conflict.

Within the Islamic tradition, scholars, exegetes, and theologians have adopted diverse approaches to this issue, each explicating the relationship between evolution and theism based on their respective principles. Mutahhari, as a concerned theologian and philosopher, seeks to provide a novel method and a scientific-religious interpretation of the relationship between the evolution of species and theism within the framework of Islamic thought and exegesis. He articulates this process as follows:

Mutahhari asserts that the presumed conflict between theism and evolution is "illusory" and should not be regarded as scientific or philosophical. He identifies non-logical and non-scientific factors, such as the inadequacy of Western philosophical concepts and flawed interpretations of Christian texts, as key contributors to this misconception. He deems the unwarranted generalization of this conflict to the broader domains of science and religion as unjust and unethical.

Mutahhari argues that the perception of conflict between evolution and theism stems primarily from the conflation of logical-philosophical factors with non-logical, social, historical, and political ones. He contends that some have, whether deliberately, hastily, or ignorantly, misattributed this presumed conflict to logical and philosophical factors, leading to misunderstandings and distortions of the issue. This has misdirected the trajectory of both science and religion, with some leveraging this misconception to justify erroneous materialist and philosophical Darwinist theories.

Mutahhari posits that the relationship between theism and evolution should be understood as interactive and mutually affirmative. He argues that the revelatory data and the significant principles of the philosophical and theological systems within the Eastern religious and philosophical tradition, particularly the intellectual contributions of Islamic civilization, possess the capacity to facilitate the interaction between science and religion in general, and evolution and theism in particular. Furthermore, he contends that the principles of evolution inherently require supernatural and revelatory factors, which he substantiates through his theory of "the interaction of theism with evolution."

To better elucidate the compatibility of evolution with theism, Mutahhari distinguishes logically between the concepts of efficient causality and final causality. He argues that the order observed in the universe cannot be attributed to chance or lack of purpose. By rejecting chance, he simultaneously negates the

absence of both efficient and final causality in explaining the universe. In other words, he attributes the harmony and order among beings to the necessity of both efficient and final causality, emphasizing that the absence of either would imply a random universe. He views the order and wisdom in nature as the combined product of efficient and final causality, asserting that no thinker—whether Islamic or Western—denies the necessity of efficient causality for explaining and accepting the order of existence.

Conclusion

Mutahhari centers the science-religion discourse on the issue of theism and evolution, elevating their relationship from an illusory conflict to one of interaction and mutual affirmation.

He identifies the roots of atheistic worldviews in the West as stemming from the inadequacy of Christian theological and philosophical systems, which foster a perceived conflict between theism and evolution. He considers the generalization of this conflict to other philosophical systems as unwarranted, noting that the Islamic philosophical system justifies their interaction.

Based on the accepted philosophical principles of Mutahhari, a conflict between the theory of evolution and the existence of God is untenable. Natural causes are not rivals to supernatural causes but operate in alignment with them. The discovery of natural truths through natural sciences serves as a valuable guide to understanding the final purpose, without negating it. In Islamic thought, the discovery of material and natural causes is regarded as incomplete causality and does not replace the final purpose. Moreover, affirming the efficient causality (*limmi fā'ili*) within an Islamic worldview does not negate the final causality (*limmi ghā'i*).

مقدمه

فرایند گسترش موجودات به شکل تکاملی، که ایده‌ی داروین بود، از طرف متکلمان و دانشمندان با چالش جدی الهیاتی، کلامی و دینی مواجه شد. گونه‌شناسی این چالش‌ها را می‌توان دامنه‌ی فراگیری از تعارض با ظواهر متون دینی مسیحیت، جهان‌بینی دینی، انسان‌شناسی و واکنش‌های کلامی، علمی، زیست‌شناسی و اجتماعی تلقی کرد. در سنت فکری و کلامی مغرب زمین، موضوع رابطه‌ی علم و دین سخت تحت تأثیر داروینیسیم، تکامل‌گرایی و ماده‌گرایی علمی قرار گرفته است. در سنت اسلامی و مشرق زمین، مواجهه‌ی متکلمان و دین‌داران را می‌توان در مجموعه‌ای از موافقان و مخالفان مشاهده کرد. در این میان، استاد مطهری، در مقام متکلم، مواجهه‌ای کلامی و فلسفی با نظریه‌ی تکامل دارد و با اتخاذ پیش‌فرض‌های فلسفی، دینی، هرمنوتیکی، تاریخی و روش‌شناختی با دو رویکرد سلبی و ایجابی درصدد ارائه‌ی نظریه‌ی فلسفی - علمی تحت عنوان «بطلان تلازم منطقی تکامل با ماده‌گرایی» و «بطلان تلازم منطقی توحید با آفرینش‌گرایی» بوده و در تلاش است تا لوازم غیرمنطقی و غیرعلمی تعارض فرضی را که در محافل علمی و دینی رواج دارد تبیین کند. وی بر این باور است که در رویکرد سلبی عدم تفکیک بین تکامل و توحید باعث بدفهمی هر دو مسئله شده و در حق هر دو مسئله جفا و رفتار غیرعلمی شده است و ایده‌ی تعارض‌انگاری خداشناسی و تکامل داروین را ناشی از عوامل فرامنطقی و نارسایی مفاهیم فلسفی و کلیسایی و سابقه‌ی منفی تاریخی سنت و تفکر مغرب زمین معرفی می‌کند و بین آن دو فی‌نفسه هیچ‌گونه تعارضی قائل نیست و معتقد است تکامل لزوماً به ماده‌گرایی و عدم‌خداشناسی منجر نمی‌شود (مطهری، ۱۳۸۴: ۵۰). وی در رویکرد اثباتی و فلسفی «اصل توحید» و «اصلی تکامل طبیعت» را در همه‌ی انواع خود مؤید و مکمل یکدیگر معرفی می‌کند و مخالفت و تضاد مطرح‌شده بین آن دو را ناشی از جهالت و بی‌خبری می‌داند (مطهری، ۱۳۸۴: ۴۸). وی، علاوه بر عدم تنافی بین آن دو، نمایش اصل غایی و اصل توحید را با نظریه‌ی تکامل بهتر قابل تبیین می‌داند (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۲۰۲). بنابراین، پرسش‌های بنیادین این نوشتار می‌تواند به شرح ذیل طبقه‌بندی شود: (۱) آیا بین تکامل و توحید تعارض واقعی وجود دارد یا تعارض موجود توهمی است؟! (۲) در صورت اثبات نظریه‌ی تکامل، آیا اصل توحید و ادله‌ی آن خدشه می‌پذیرد؟ و (۳) آیا می‌توان از اصل توحید در توجیه نظریه‌ی تکامل و عقلانی بودن آن سود بُرد و برعکس می‌توان نظریه‌ی تحول انواع را شاهد و مؤیدی بر خداشناسی و اصل غایی فلسفی تلقی کرد؟

نگارنده بر این باور است استاد مطهری تعارض موجود را توهمی معرفی می‌کند و ریشه‌ی آن را در عوامل غیرمنطقی و نارسایی فلسفی می‌داند و اصول تکامل در خوانش وی نه‌تنها اصل خداشناسی را تهدید نمی‌کند، بلکه می‌تواند مؤید و شاهی بر آن باشد و متقابلاً اصل توحید نیز مشروعیت تکامل را به‌منزله‌ی سنن الهی پذیراست.

امروزه مسئله‌ی تکامل و ارتباط آن با جهان‌بینی دینی نزد دین‌داران و دانشمندان به گفتمان رایج پرتطرف‌داری تبدیل شده است؛ چراکه مسئله‌ی علم و دین به‌طور اعم و تکامل و دین به‌طور اخص در بستر الحاد جدید نقش‌آفرینی فراوان دارند و تبیین درست آن‌ها می‌تواند مانع گسترش کاذب توهم تعارض علم و دین شود و آثار مخرب آن را از بین ببرد. در همین خصوص، هدف این تحقیق می‌تواند تبیین چنین ضرورتی باشد و در حد خود وظیفه‌ی روشنگری در حیطه‌ی دینی را ایفا کند.

در باب پیشینه‌ی پژوهش می‌توان به کتب خود استاد مرتضی مطهری از قبیل *مفالات فلسفی*، *توحید*، *علل گرایش به مادگرایی و دین و تکامل* (اخوان نبوی، ۱۳۹۸) و کتاب *موضع علم و دین در خلقت انسان* (فرامرز قراملکی، ۱۳۷۳) و کتاب *استاد مطهری و کلام جدید* (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴) اشاره کرد که در هیچ‌کدام از این آثار به روش رویکرد

سلبی و ایجابی و همچنین پیش‌فرض‌های پیدا و پنهان به مسئله پرداخته نشده و فقط به عوامل این تعارض اشاره شده است. جنبه‌ی نوآوری این پژوهش را در شیوه‌ی مواجهه‌ی استاد مطهری با دوگانه‌ی روش‌شناختی ایجابی و سلبی ایشان و همچنین آشکار ساختن پیش‌فرض‌های پیدا و پنهان آن و طبقه‌بندی آن‌ها می‌توان دانست. بنابراین، می‌توان گفت که این نوشتار از حیث روش‌شناختی، چپ‌نشین مطالب و طبقه‌بندی آن‌ها جنبه‌ی نوآورانه و جدیدی دارد و مسئله‌ی خود را با استفاده از پیش‌فرض‌های استخراج‌شده از اندیشه‌ی استاد مطهری در باب علم و دین به شکل نوین طرح می‌کند و ظرفیت علمی و منطقی اندیشه‌ی استاد شهید مطهری در پاسخ‌گویی به مباحث کلامی و فلسفی را آشکار می‌سازد.

تبیین و ارزیابی دقیق دیدگاه استاد مطهری نیازمند توضیح ارکان و اصول نظریه‌ی تکامل است که ابتدا به شرح آن و سپس به بیان استدلال و دیدگاه وی می‌پردازیم.

مؤلفه‌های نظریه‌ی تکامل

داروین تبیین فرایند پیدایش و تنوع موجودات مختلف را براساس ایده‌ی انتخاب طبیعی مدلل کرده و اصولی از قبیل درخت حیات، تنازع بقا و نیای مشترک را برای موجه، منطقی و علمی جلوه دادن آن به کار برده است (داروین، ۱۸۷۲: ۱۸۹). محوری‌ترین این اصول اصل انتخاب طبیعی است که عامل ایجاد چالش‌های الهیاتی، علمی و زیستی شده و به شکل‌گیری مجموعه‌ی گوناگونی از مکاتب خلقت‌گرایی، تکامل‌گرایی و نص‌گرایی منجر شده است. به دیگر سخن، این مؤلفه محور مشترک موافقان و مخالفان نظریه‌ی تکامل قرار گرفته و جامعه‌ی علمی را با چالش مواجه کرده است (وود، ۱۳۹۴). برخی از منتقدان داروینیسم، علی‌رغم قبول برخی مؤلفه‌های پیش‌گفته‌ی این نظریه، اصل انتخاب طبیعی را قوه‌ی محرکه‌ی تکامل‌گرایی معرفی کرده و به شدت به مخالفت و نقد آن پرداخته و ایده‌ی رقیبی برای آن با نام عنوان «نظریه‌ی طراحی هوشمند» پیشنهاد کرده‌اند (بهی، ۱۳۷۴: ۵). طرف‌داران این رویکرد به باور طراحی هوشمند حیات از طریق شواهد علمی معتقد شده و هوشمندی حیات را نه از طریق متون دینی، بلکه از طریق علم نشان داده‌اند (دمبسکی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴).

برخی از منتقدان تکامل‌انگیزه‌ی خود از نقد داروینیسم و تألیف کتاب در این زمینه را همان نفی اصل انتخاب طبیعی ذکر کرده‌اند (نجفی اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۱۸). به نظر می‌رسد خوانش استاد مطهری از اصل انتخاب طبیعی تفاوت ماهوی و جوهری با خوانش موافقان و مخالفان این اصل در سنت اسلامی و غربی دارد. به باور وی، وجود نظم و غایت‌مندی هدایت‌شدگی جهان را بهتر از عدم آن تبیین می‌کند؛ چراکه وجود سازمان‌های پیچیده و منظم حکایت از هدفمندی و غایت‌طلبی و هدایت‌شدگی آن‌ها دارد و به‌نوعی الهام‌بخش تکامل هدایت‌شده، طراحی‌شده و اصل علیت‌گایی است (مطهری، ۱۳۷۴ الف: ۲۵۸). به دیگر سخن، گویا این بیان وی حاکی از اصل «استدلال از طریق بهترین تبیین» است. معنای این اصل آن است که با قبول اصل انتخاب طبیعی بهتر و ساده‌تر می‌توان به هدفمندی و مدبرانه بودن طبیعت اشاره داشت تا با رد آن (شیخ‌رضایی و کرباسی‌زاده، ۱۳۹۵).

انگیزه‌ی استاد مطهری از ارتباط انتخاب طبیعی با اصل غایی و هدفداری جهان را می‌توان در بیان وی مشاهده کرد: «دلالت اصل تکامل بر وجود متصرف غیبی در کار جهان از هیچ اصلی کمتر نیست» (مطهری، ۱۳۷۳ الف: ۱۰۸).

پیش‌فرض‌های فلسفه‌ی علم استاد مطهری

مؤلفه‌های فلسفه‌ی علم وی را که در داوری بین علم و دین مؤثر است می‌توان به شکل زیر معرفی کرد:

متغیر بودن فرضیه‌های علمی

استاد مطهری برای علوم تجربی ارزش ظنی و موقتی قائل است که به‌مرور تغییر می‌یابد و نمی‌تواند منبع مطمئنی برای جهان‌بینی تلقی شود (مطهری، ۱۳۷۳ الف: ۱۰۸). این شاخص متأثر از اصلی در فلسفه‌ی علم به نام «استقرای بدبینانه» است. این اصل به این معناست که سابقه‌ی تاریخی و فرضیه‌های علم اغلب دارای صدق تقریبی و موقتی‌اند و به‌مرور مهر بطلان بر آن‌ها زده می‌شود. به دیگر سخن، از وضعیت بطلان‌پذیری نظریات علمی حداقل می‌توان این تصور را برداشت کرد که به احتمال زیاد نظریات علمی صادق فعلی در آینده به سرنوشت نظریات باطل قبلی دچار خواهند شد (شیخ‌رضایی و کرباسی‌زاده، ۱۳۹۵: ۴۱).

این پیش‌فرض استاد مطهری می‌تواند واجد نتایج زیر باشد:

الف) مجاز نبودن تأویل‌پذیری نصوص دینی با یافته‌های علوم ظنی

به باور استاد مطهری، نتیجه‌ی تغییرپذیری علوم تجربی ظنی اجازه‌ی تأویل بردن ظواهر دینی به نظریات علمی را نخواهد داد؛ چراکه منطقاً قابل قبول نخواهد بود که علم یقینی را به علم ظنی تقلیل بریم و از یقینی بودن آن دست برداریم. این عمل در واقع بی‌هویتی متون دینی را در پی خواهد داشت (مطهری، ۱۳۷۳ الف: ۱۰۳). انطباق متون و ظواهر دینی با داده‌های علمی مستلزم دو پیامد منفی برای دین خواهد بود: از طرفی، باعث تقلیل بردن گزاره‌های دینی به گزاره‌های علمی خواهد بود و از طرف دیگر دین تفسیرهای متعدد و متناقض پیدا خواهد کرد که هر دو الزام برای دین نادرست خواهد بود (فرامرزی قراملکی، ۱۳۷۳: ۱۴۷)، درحالی‌که استاد مطهری برای دین کارکرد هدایت و راهنمایی قائل است و این هدف با تأویل‌پذیری متون دینی تحقق پیدا نمی‌کند. در مسئله‌ی عدم تأویل متون دینی با امور ظنی و دلالت آیات قرآن باید گفت که به‌واقع این آیه‌ی قرآن نیست که با داده‌ای علمی تعارض پیدا می‌کند، بلکه این فهم ما از قرآن است که با علم (آن هم فهم دانشمندان از طبیعت است) در تعارض می‌افتد و این تعارض، تا زمانی که فهم ما منطبق با قرآن نشود و فهم دانشمندان منطبق با طبیعت نشود، باقی خواهد ماند؛ زیرا قرآن کلام خداست و طبیعت فعل او و بین کلام و فعل او منطقاً ناسازگاری وجود ندارد. تعارض بین دو فهم رخ می‌دهد، نه بین دو واقعیت عینی.

ب) تمایزبخشی بین علوم یقینی و علوم ظنی

مطهری در علم‌شناسی فلسفی به تمایز علوم برهانی با علوم ظنی رأی می‌دهد و برای هر کدام جایگاه خاص قائل می‌شود. معیار وی تجربه یا عدم تجربه‌پذیری است. در روش‌شناسی علمی وی، مجربات جزء قضایای یقینی‌اند و فاقد تغییر و تحول‌اند و از ابطال‌پذیری مبرا هستند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۷۳: ۴۸). وی، علی‌رغم اینکه این تفکیک را تصریح کرده، اما برای علم ظنی و یقینی به مصداق خاص اشاره نمی‌کند و صرفاً به بیان کلی در این باره، که میان گزاره‌های یقینی علم و دین تعارضی نیست، اکتفا می‌کند و این عدم شفافیت فلسفه‌ی علم وی را دچار نقصان می‌کند و کاربردی و راهبردی بودن آن را دچار مشکل می‌کند.

وی، با نگاه تاریخی - تطبیقی، دلایل بروز توهم تضاد توحید و تکامل را ناشی از عوامل فرامنطقی و این توهم را ناشی از جهالت و ناآگاهی خاص می‌داند: «اصل توحید و اصل تکامل طبیعت در همه‌ی اشکال خود حتی در تکامل نوعی جانداران

مؤید و مکمل یکدیگرند و نه منافی و مخالف؛ فرض منافات این دو ناشی از جهالت و بی‌خبری است» (مطهری، ۱۳۷۴: ب. ۴۸).

مراد وی از جهالت و غفلت تصور عامیانه از نحوه‌ی فاعلیت خداوند در طبیعت و اثبات خدا در میان مجهولات و امور منفی است (مطهری، ۱۳۷۳: ۴۶؛ فرامرز قراملکی، ۱۳۷۳: ۱۴۱). این نوع خداشناسی همان خداشناسی از نوع خدای رخنه‌پوش است که خدا را در میان مجهولات و عوامل ناشناخته برای بشر جست‌وجو می‌کند و دائم در رقابت با عوامل طبیعی است و به موازات پیشرفت علوم طبیعی از هستی محو می‌شود. بدیهی است که چنین تلقی و تصویری از خدا عموماً تعارض علم و دین و خصوصاً تنافی تکامل با توحید را در پی خواهد داشت و به توهم تضاد بین آن دو منجر می‌شود. به باور وی، از حیث منطقی و عقلی تعارضی بین آن‌ها نیست و تعارض فرض‌شده ناشی از عوامل بیرونی و تفسیر یا پیش‌فرض‌های مادی و غیرعلمی و غیردینی است.

تمایز میان نظم قراردادی، صناعی و تکوینی و طبیعی

استاد مطهری، برای دفع تعارض توهمی ایجادشده بین اصل تکامل و اصل توحید و حکیمانه و مدبرانه بودن خلقت، به تمایز منطقی میان انواع نظم اشاره می‌کند و معتقد است که متکلمان مغرب زمین خلطی درباره‌ی انواع نظم کرده‌اند. وی برای روشن شدن این مغالطه به توضیح نظم صناعی و طبیعی اشاره و بیان می‌کند که در نظم صناعی نظم ایجادشده به شکل جعل مرکب و ترکیبی است و به نحو مصنوعی و صوری شکل گرفته است و این نوع نظم، چون تألیفی و قراردادی است، می‌تواند نقد شود، ولی نظم موجود در طبیعت و آفرینش به نحو جعل بسیط است، که حکایت از نحوه‌ی وجودی اشیا و هم‌زمانی ایجاد شیء با نظم آن می‌کند و این نوع نظم از ذات و ماده‌ی موجود ناشی می‌شود و حکایتگر نوعی هدایت درونی و مرموز است که می‌تواند با اصل توحید تبیین شود، که در نوع خود هدفمندی و غایت‌مندی موجود را در پی دارد (دیلمی، ۱۳۷۶: ۶۳-۶۴).

وی از اتخاذ چنین پیش‌فرضی دو هدف دارد: اول اینکه درصد دفع احتمالی منکران توحید است و هدف دوم دفع نظریه‌ی تعارض احتمالی علم و دین است و درصد تأیید نظریه‌ی خود یعنی تعاملی و هماهنگی علم و دین است. بنابراین، به طور عام رابطه‌ی علم و دین را تعاملی می‌داند و به طور خاص از هماهنگی توحید با تکامل سخن می‌راند و به همین دلیل به چنین پیش‌فرضی اعتقاد دارد.

تمایز میان لِمِ فاعلی و لِمِ غایی

استاد مطهری برای تبیین بهتر ایده‌ی سازگاری رویکرد تکاملی با اصل توحید به تفکیک منطقی بین دو مفهوم منطقی علیت فاعلی با علیت غایی اشاره می‌کند و معتقد است که نظم موجود در عالم هستی را نمی‌توان نتیجه‌ی تصادف و بی‌تدبیری دانست. منظور وی از نفی تصادف عالم هستی نفی توأمان علت فاعلی و غایی در تبیین عالم است. به دیگر سخن، وجود نظم و هماهنگی میان موجودات را به واسطه‌ی ضرورت علت فاعلی و غایی می‌داند و این ضرورت تصادفی بودن عالم از حیث فقدان علت فاعلی و علت غایی را گوشزد می‌کند و نظم و حکمت موجود در طبیعت را محصول مشترک علیت فاعلی و غایی می‌داند؛ زیرا به باور وی نفی علیت فاعلی را هیچ متفکری اعم از اسلامی و غربی قبول ندارند و وجود آن را برای تبیین و پذیرش نظم هستی ضروری می‌دانند، ولی وجود علیت غایی در تبیین هدفمندی و هوشمندی عالم را برخی از متفکران مادی مسلک قبول ندارند (مطهری، ۱۳۷۴ الف: ۶۲-۶۶). استاد مطهری دلیل این اختلاف فکری

متفکران در نیازمندی به علت غایی را مهم تلقی می‌کند و معتقد است که در رویکرد اسلامی بدون تصور علت غایی نمی‌توان تبیین درست و منطقی از نحوه‌ی پیدایش موجودات به دست داد؛ زیرا علت فاعلی صرفاً اشاره به سازنده و وجود ناظم دارد، اما بیانگر اهداف ناظم نیست. به باور استاد مطهری، علت غایی به معنای ضرورت وجود اراده و اختیار برای علت فاعلی است و صرف علت فاعلی برای شکل‌گیری نظم موجود کفایت نمی‌کند، بلکه باید نظم هدایت‌شده باشد و رهیافتگی به سوی هدف و حصول به غایتی انجام پذیرد. به دیگر سخن، عنصر فاعلی نظم شرط لازم تلقی شود و شرط کافی در تحقق نظم پنداشته نشود. درحقیقت، باید انتخاب و تنظیم دقیقی و رای موجودات عالم وجود داشته باشد تا نظم موجود تحقق پیدا کند. تا چنین انتخاب و اراده‌ای در کار نباشد نمی‌توانیم شاهد نظم عالم باشیم. به عبارت دیگر، باید علت غایی اولاً صاحب اراده و ثانیاً دارای شعور و آگاهی باشد تا بتواند از میان راه‌های مختلف راه بهتر و دلیل قوی‌تر را بر دیگری ترجیح دهد و آن را حفظ کند. بنابراین، نظم حاصل از علت غایی، از منظر استاد مطهری، عالمانه، مدبرانه و انتخابی خواهد بود (مطهری، ۱۳۷۴: ب: ۷۱-۷۸). لازمه‌ی چنین نگاهی به نقش علت غایی این خواهد بود که، با پیشرفت علوم تجربی، داده‌های دینی تبیین علمی‌تر و منطقی‌تر شود و اصل تکامل داروینی نیز تعاملی با دین داشته باشد و موافق با آن تلقی شود و ایده‌ی تعارض بین تکامل و اصل توحید برچیده شود.

وی اصل غایی را با اصل توحید معادل می‌داند و نیز تأکید او بر اینکه و رای انتخاب طبیعی متصرفی وجود دارد به همین دلیل است. بنابراین، باید گفت که رابطه‌ی بین علت غایی و اصل توحید از این نظر برای استاد مطهری مهم بوده است که با اثبات اصل غایی بتواند انتخاب طبیعی را هدایت‌شده معرفی کند و از حیث فلسفی شاهدهی برای هدفمند بودن انتخاب طبیعی ارائه دهد و ادعای خود - انتخاب طبیعی جزء بهترین تفسیرها از عالم است - را مدلل کند.

پیش‌فرض‌های فلسفه‌ی دین استاد مطهری

با توجه به تأکید استاد مطهری بر رابطه‌ی مثبت و سازنده‌ی تکامل با توحید لازم است که فهم و تعریف وی از دین بررسی شود؛ چراکه اخذ هر موضعی در نسبت تکامل و دین منوط به تصور معین و روشن از دین خواهد بود. بنابراین، فهم دقیق رابطه‌ی آن دو منوطاً اقتضای این را دارد که به مؤلفه‌های دین‌شناسی وی پرداخته شود:

پذیرش اصل دین در برابر اصل ادیان

مؤلفه‌ی دین‌شناسی وی قبول دین واحد در برابر تعدد ادیان است. استاد مطهری در آثار مختلف خود بر این نکته تأکید دارد که ما، در واقع و در خارج، دین واحد داریم، نه تکثر ادیان. این رهیافت وی به ماهیت مطلق دین به این معنا خواهد بود که اولاً همه‌ی ادیان را می‌توان تعریف و توصیف کرد، ثانیاً همه‌ی ادیان را می‌توان به دینی واحد فروکاست، هرچند دلالت برخی به دین واحد در مقایسه با بعضی دیگر شدت وحدت بیشتری دارد و ثالثاً تمایز ادیان از یکدیگر عرضی و عارضی است. این برداشت را می‌توان در بیان وی مشاهده کرد: «دین خدا از آدم تا خاتم یکی است و همه‌ی پیامبران به یک دین دعوت کرده‌اند و، با وجود برخی تفاوت‌ها، اصول مکتب انبیا، که دین نامیده می‌شود، یکی است. تفاوت شرایع آسمانی در سلسله مسائلی فرعی است» (مطهری، ۱۳۸۹: ۳۹). این پیش‌فرض وی می‌تواند بیان‌کننده‌ی این نکته‌ی معرفت‌شناختی باشد که دین دارای مراتبی است که کامل‌ترین آن را باید در دین اسلام جست‌وجو کرد و در این صورت تمامی حقایق دین اسلام قابل تطبیق و حاکم بر تمام ادیان ابراهیمی خواهد بود و، در صورت قبول این نکته، از طرفی تعارض بین گزاره‌های ادیان را منتفی می‌شود و از طرف دیگر هویت واحدی بر دین در نظر گرفته می‌شود و نظریه‌ی تعاون

دین با علم نتیجه‌ی تمامی ادیان معرفی می‌شود و با اتخاذ نظریه‌ی در باب علم و دین در دین اسلام می‌توان آن را دیدگاه کلی ادیان ابراهیمی در نظر گرفت و تحریفات موجود در سایر ادیان را زدود.

تعریف آسمانی و وحیانی از دین

وی، در موارد مختلف، دین را نه تنها ضرورت مهم برای نوع بشر و همزاد و همراه بشر می‌داند، بلکه به آن هویت آسمانی و الهی می‌بخشد و آن را حاوی پیام الهی برای بشر می‌داند و بر ازسوی خدا بودن آن تأکید می‌کند. به باور وی، دین متضمن معارف اخلاقی، عبادی، اجتماعی و فردی است که به انسان خاص (نبی) ارسال می‌شود تا با رعایت آن نوع بشر به سعادت و رستگاری نهایی نائل شود. به بیان دیگر، جنبه‌ی الهی بودن دین بر شاخص ازسوی خدا بودن آن مبتنی است و اطلاق واژه‌ی دین به معنای دقیق کلمه منوط به این است که دین در واقع نتیجه‌ی ارتباط خدا با انسان است که حاصل آن در پیام خدا تبلور می‌یابد، نه اینکه دین لازمه‌ی ارتباط انسان با خدا باشد و تأکید استاد مطهری بر وحیانی بودن دین به دلیل تفکیک دین از مکاتب بشری است (مطهری، ۱۳۸۹: ۵۸). در واقع، وی با مؤلفه‌ی وحیانی بودن درصدد این بیان است که دین واقعی را از مکتب متمایز کند و عامل ایجاد آن را خدا معرفی کند تا از مصنوعات بشری جدا شود و خطای دین‌داران به خود دین سرایت نکند. نکته‌ی مهم تعریف وی نفی تحویل‌نگری در تعریف دین به تجارب عرفانی، شخصی، اخلاقی و حتی تقلیل بردن دین صرفاً به جهان‌بینی یا ایدئولوژی محض است و این نوع نگرش و بینش به دین می‌تواند نتیجه‌ی ذواب‌دادن وی در علوم دینی و نگاه تحلیلی وی به دین باشد. در این صورت، تعارض‌انگاری داده‌های دین واقعی با یافته‌های یقینی بشر منتفی و از اساس باطل خواهد شد.

مؤلفه‌های دین‌شناسی وی را می‌توان به شکل زیر بیان کرد:

دین تعریف مدون و ماهوی ندارد، بلکه می‌توان آن را در دو قالب ساختاری و غایت‌نگرانه گنجانند و به طور کلی جهان‌بینی و ایدئولوژی شاخص و عامل هویت‌بخش دین معرفی می‌شوند. وحیانی بودن آن نیز عامل حقیقی و اصالت دین است و تفکیک دین از مکتب را ایجاد می‌کند و تعاملی و هماهنگ بودن علم و دین را به ارمغان می‌آورد.

نیاز فطری انسان به علم و دین و جایگزین‌ناپذیری آن‌ها

استاد مطهری معتقد است که انسان از حیث اجتماعی هم‌زمان به علم و دین نیاز اساسی دارد و این نیاز با هیچ مسئله‌ی دیگری جایگزین‌پذیر نیست و این دو همزاد یکدیگرند و مثل دو بال پرنده برای پرواز تلقی می‌شوند:

برای بشریت هیچ چیز گران‌تر و مشثوم‌تر از جدایی دین و دانش نیست. این جدایی تعادل اجتماعی بشری را از بین می‌برد... اکثر انحرافات و بدبختی‌هایی که بشر امروز را تهدید می‌کند ناشی از این است که علم را جدا از ایمان می‌خواهد. همای رحمت آن روز بر سر بشر سایه خواهد گسترد که وی عمیقاً پی‌برد که به این هر دو اصل مقدس نیاز دارد، بالی از دانش و بالی از ایمان (مطهری، ۱۳۹۰: الف: ۱۰۰).

استاد مطهری موضع تعارض‌انگاران در برابر مسئله‌ی یادشده را از حیث اجتماعی در دو گروه به نام‌های متظاهر به دین و مخالف علم، طرف‌دار علم و مخالف دین معرفی می‌کند و انگیزه‌ی آنان را به ترتیب سوءاستفاده از دین و نان‌جهالت مردم را خوردن، توجیه بوالهوسی و رفتار غیراخلاقی خود با دوری از دین می‌داند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۸۱-۱۸۲؛ مطهری، ۱۳۷۴: الف: ۲۵۴-۲۵۶). با این پیش‌فرض، وی انحصار حقیقت به دین یا علم را از بین می‌برد و معتقد است که حذف یا

ایجاد اختلاف بین آن دو در واقع خلاف فطرت است و آثار زبان‌بازی خواهد داشت. بنابراین، اصل در بهره‌مندی از آن دو به صورت تعاملی و هماهنگ‌شده است و تضاد و تعارض امری عارضی‌اند و به تبیین چرایی آن نیاز داریم.

نادرست پنداشتن تقسیم علوم به دینی و غیردینی

به باور وی، علت علم‌ستیزی و جمودورزی برخی از دین‌داران در بستر تاریخی را باید در توهم‌پنداری تفکیک علوم به دینی و غیردینی دانست؛ زیرا برخی بر این باورند که باید صرفاً از علوم به اصطلاح دینی حمایت کرد و آن را مقدس شمرد و درمقابل با علم به معنای تجربی آن ستیز کرد؛ چون این علوم دینی نیستند و نباید به آن‌ها به دیده‌ی حرمت نگریست. اما وی با این پیش‌فرض این ستیز را رد می‌کند و نگاهی حمایت‌آمیز و محترمانه به علوم به اصطلاح تجربی دارد و مصداق «طلب العلم فریضه علی کل مسلم» را فراتر از علم دین معرفی می‌کند. به باور وی، معیار و شاخص دینی بودن یک علم را فقط موضوع و متعلق آن نمی‌داند، بلکه بر فایده و مفید بودن آن علم در عمل برای اسلام و مسلمانان تأکید می‌کند. به تعبیر دقیق‌تر، «هر علمی که برآوردن نیازهای لازم جامعه‌ی اسلامی موقوف به داشتن آن علم و تخصص و اجتهاد در آن علم باشد» (مطهری، ۱۳۷۴ الف: ۲۵۹). به نظر می‌رسد استاد مطهری با این پیش‌فرض همه‌ی علوم را در جبهه‌ای واحد می‌داند و از حیث دینی همه‌ی علوم را ارزشمند تصور می‌کند.

پیش‌فرض‌های تفسیری استاد مطهری

استقلال زبان قرآن و علم در داستان خلقت انسان

استاد مطهری با این پیش‌فرض هم به خلوص، قداست و پویایی متون دینی توجه داشته و هم نوآوری، پیشرفت و یافته‌های علم تجربی را به رسمیت شناخته و هر دو جریان را از توهم تضاد و تعارض مبرا دانسته است. این رویکرد زبانی باعث تعامل بین کلام و فعل خدا می‌شود و تعارض احتمالی را به شکل منطقی و اساسی حل می‌کند؛ زیرا میان قرآن که کلام خداوند است با طبیعت که فعل او تلقی می‌شود هرگز ناسازگاری رخ نخواهد داد، چون مصدر و منشأ هر دو یکی است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۷۳: ۱۳۸). بنابراین، برای رفع و حل تعارض باید سراغ فهم‌های خودمان از وحی و طبیعت برویم. در این صورت، اگر صرفاً فهم عالمان از طبیعت را مبنا قرار دهیم و، براساس آن، به تفسیر قرآن بپردازیم، به تأویل ناموجه و نادرست متن دینی خواهیم رسید. از طرف دیگر، اگر طبیعت را براساس فهم سنتی از قرآن تبیین کنیم، دچار تفسیرهای مختلف و اغلب متضاد از آن خواهیم شد؛ زیرا متن دینی و قرآن ظاهر و باطنی دارد که می‌تواند تفسیرهای متعدد را برتابد.

سمبلیک و شناختاری دانستن زبان قرآن در آفرینش آدم

استاد مطهری - برای نشان دادن خلوص، قداست و پویایی دین و خنثی دانستن متن دینی در مقابل نظریه‌ی تکامل - زبان قرآن درباره‌ی آفرینش انسان اولیه (آدم) و چگونگی خلقت او را نمادین و از نوع شناختی آن می‌داند. به باور وی، قرآن در داستان خلقت فرد انسانی و اولیه یعنی حضرت آدم^(ع) بیانی درباره‌ی کیفیت خلقت و چگونگی فرایند خلقت وی نظری ندارد، بلکه نتیجه‌ی اخلاقی و تربیتی آن را مدنظر داشته، و باید به این جنبه‌ی مسئله توجه داشت. مراد از سمبلیک دانستن زبان قرآن شناختاری دانستن آن و حاکی از حقیقت بودن آن است، ولی آن حقیقت را در قالب رمز و

مثل بیان می‌کند (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۲۱۸).

پیش‌فرض‌های روش‌شناختی استاد مطهری

رهیافت و خوانش وی از مسئله‌ی تکامل، چون کلامی - فلسفی است، شناخت روش وی و نتایج آن و چگونگی رهیافت آن می‌تواند در تحلیل نسبت توحید و تکامل مفید واقع شود. مؤلفه‌های روش‌شناسی وی را می‌توان به شرح ذیل صورت‌بندی کرد:

اصل تشخیص مسئله و تمایز آن از مسائل مختلف

به باور استاد مطهری، در بررسی و ارزیابی نسبت تکامل و توحید اولین مسئله تشخیص درست و دقیق محل بحث و تمایز آن از سایر مباحث است. باید متوجه مسائل مرکب شد و از جواب واحد به آن‌ها پرهیز کرد. تجزیه‌ی مسائل به مسئله‌ی واحد را می‌توان بهترین پیام و درس استاد مطهری در روش‌شناسی وی در مسئله‌ی تکامل و توحید تلقی کرد (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۷۸). توجه به این روش فایده‌ی روش‌شناختی تقدم تشخیص مسئله بر حل آن را در پی دارد و می‌تواند در پاسخ‌گویی و ارائه‌ی راه‌حل کمک بسیاری بکند. دلیل تأکید استاد مطهری بر رابطه‌ی تکامل با توحید به‌منظور تشخیص دقیق مسئله و تفکیک آن از سایر مسائل مختلف علم و دین بود و، بر این اساس، بررسی راه‌حل نیز معطوف به آن خواهد بود و این امر روش‌شناختی ما را از دام مغالطه‌ی «جمع مسائل مختلف تحت یک مسئله» رهایی می‌بخشد و باعث حل مسئله به شیوه‌ی درست و منطقی خواهد شد (خندان، ۱۳۸۰).

تفکیک جنبه‌ی اجتماعی مسئله از جنبه‌ی دینی آن

در بررسی نسبت تکامل با توحید تمایز بین دو بُعد اجتماعی و دینی مسئله‌ای بسیار حائز اهمیت است؛ چراکه ازمنظر وی آنچه در اجتماع و در بین جامعه‌ی انسانی و علمی مطرح است سازگاری و عدم‌سازگاری این دو است، ولی در خود دین و علم چنین اتفاقی وجود ندارد. آیا می‌توان هم‌زمان هم مسلمان بود و هم عالم باقی ماند؟ آیا در جوامع اسلامی و غربی می‌توان شواهد تاریخی و عینی از زندگی مسالمت‌آمیز آن دو سراغ گرفت یا شواهد تاریخی علیه آن گواهی می‌دهد؟ این بخش از موضوع مسئله‌ای جامعه‌شناختی است و باید براساس مؤلفه‌های آن به آن پرداخت. بخش دینی تکامل و توحید ازمنظر استاد مطهری اهمیت دوچندانی دارد؛ چراکه در این بعد، مسائل مختلفی قابل طرح است: (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۷۹)

الف) نسبت و ارتباط علم و دین یا نسبت دین‌داری و علم‌ورزی؛ ب) دیدگاه اسلام به علم و ج) دیدگاه علم به اسلام. تحلیل استاد از این نسبت‌ها حاکی از این است که نقش روش‌شناسی و ذوابعاد بودن موضوع تحقیق را باید جدی تلقی کرد. ازمنظر وی، باید از رابطه‌ی اسلام نه (دین) با علم صحبت کرد؛ زیرا پرسش از رابطه‌ی تکامل با توحید در ادیان مختلف روش و پاسخ متفاوت را می‌طلبد و نباید پاسخ ادیان را در این زمینه یکسان تلقی کرد. ازطرفی، تحلیل وی از موضع علم با اسلام، با دو جنبه‌ی جهان‌بینی و آموزه‌های اسلامی، مهارت مسئله‌شناسی و زبان‌شناسی وی در بحث علم و دین را نشان می‌دهد و جمع مسائل مختلف تحت مسئله‌ی واحد را منتفی می‌داند و در ضمن اشاره می‌کند که پاسخ دو جنبه‌ی متفاوت خواهد داشت و نباید احکام و نتایج اقسام را به یکدیگر تعمیم داد.

تفکیک مقام تعریف و حقیقت دین از مقام تحقق و واقعیت آن

یکی از مهم‌ترین نکات مورد اشاره‌ی وی تمایز دین خالص از دین نزد مردم و اصحاب کلیساست. وی در تبیین تعارض‌انگاری تاریخی علم و دین از این نکته فراوان بهره می‌برد که دینی که نزد اصحاب کلیسا رواج یافت و به تدریج به دلیل کج‌فهمی و ترکیب آن با فلسفه‌ی باستان و قرون وسطی تحریف شد استعداد و امکان تعارض با علم رایج و گفتمان علمی را پیدا کرد، و این نباید به معنای تعارض علم با دین حقیقی و واقعی در نظر گرفته شود. خطایی که در تاریخ علم می‌توان شواهدی برای آن در نظر گرفت. برای مثال، خطای راسل در تبیین تعارض علم و دین در مکتوبات خود مصداق همین خلط است (مطهری، ۱۳۷۴ الف: ۵۶-۵۸؛ فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۹۱-۱۹۳). در واقع، می‌توان گفت استاد مطهری با این تمایز اشاره‌ای به مغالطه‌ی «اخذ ما بالعرض مکان ما بالذات» دارد و بر این مبنا نباید خطای دین‌گرایان اصحاب کلیسا را به حساب دین (واقعی) گذاشت.

تفکیک مقام حقیقت و واقعی علم از مقام تحقق و واقعیت خارجی آن

به باور وی، علم در مرحله‌ی حقیقی و واقعی خالص است و هیچ‌گونه تعارضی با دین ندارد، درحالی‌که علم رایج نزد دانشمندان و محافل علمی ترکیبی از فلسفه‌ی خاص و، به عبارت دقیق‌تر، همراه با جهان‌بینی فلسفی آنان است. از این رو، قرابت علم و فلسفه توان ایجاد توهم علم و دین را در ذاتش دارد، اگرچه خود علم فی‌نفسه با دین و آموزه‌های آن تعارض ندارد. علم به دو شکل با فلسفه عجین می‌شود: نخست، ابتدای علم بر فلسفه‌ی خاص و، دوم، برداشت فلسفی از علم. دانش تجربی و بلکه دانش به‌شکل مطلق مبتنی بر مبادی، اصول و پیش‌فرض‌های خاص فلسفه‌ی رایج زمان خود است و بنابراین امکان تعارض آن مبانی با آموزه‌های دین وجود دارد. استاد مطهری در روش‌شناسی خود به این نوع تعارض و برخورد اشاره نکرده است (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۹۱-۱۹۲).

شکل دوم ارتباط علم با فلسفه روش فلسفه‌ی خاص از علم است. ابتدای فلسفه بر علم، از منظر استاد مطهری، محل مناقشه‌ی علمی و فلسفی است؛ زیرا براساس اصل تمایز علم و فلسفه، اتکای فلسفه بر علم از حیث روش‌شناختی و منطقی درست به نظر نمی‌رسد؛ نه علم را یارای تبیین و حل مسائل فلسفی است و نه فلسفه توان و ظرفیت پاسخ‌گویی مسائل علمی را دارد. نتایج غفلت از این اصل روش‌شناختی آثار زیان‌باری برای الهیات مسیحی و سنت فلسفی مغرب زمین به ارمغان آورد: الف) دانش تجربی به‌اشتباه بر مسند فلسفه و الهیات نشست و احکام نادرست جهان‌بینی ماتریالیستی و اخلاق سکولار را صادر کرد و ب) حکم دوم این ابتدای غلط‌گرایی به تقلیل‌گرایی و فروکاستن اصول دین به اخلاق و آن هم از نوع اخلاق سکولار بود که باعث گسترش اخلاق فردی به جای اخلاق اجتماعی شد (مطهری، ۱۳۷۴ الف: ۵۶-۵۸؛ فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۹۱-۱۹۲). به دیگر سخن، پیامد منطقی این تقلیل‌گرایی به ذهنی و عرفی جلوه دادن دین منجر شد و نظریه‌ی دینی را در باب هستی‌شناسی منتفی دانست (نصر، ۱۳۷۲: ۲۷۴). در واقع، می‌توان گفت تحویل‌گرایی به یکی از مؤلفه‌های مهم علم‌پرستی یا اصالت علم مبدل شد (نصر، ۱۳۷۲: ۲۷۳).

نتیجه‌ی منطقی تفکیک مقام تعریف و حقیقت علم و دین از مقام تحقق و واقعیت خارجی این است که هرگونه تعارض و تضاد اظهارشده در سنت فلسفی و الهیات مسیحی توهم تعارض و مرتبه‌ی حقیقی علم و دین از این نوع تعارضات مبراست و بنابراین تضاد بیان‌شده در تاریخ مسیحیت را نباید در واقع ره‌آورد علوم تجربی (مقام تعریف)، بلکه باید برآمده از علم‌گرایی و فلسفه‌ی مادی‌گرایانه صاحبان علوم تجربی تحت پرچم علوم تجربی دانست و همچنین تضاد گفته‌شده را نباید از دین (مقام تعریف)، بلکه باید برداشت‌های دین‌گرایی اصحاب کلیسا و پیروان متعصب آنان دانست که تحت عنوان

دین به آن پرداخته‌اند و آیندگان در تبیین و تفسیر این تعارض توهمی دچار مغالطه‌ی «اخذ ما بالعرض مکان ما بالذات» شده و خطای مقام تحقق و خارجی علم و دین را آگاهانه یا نادانسته به خود علم و دین سرایت و تعمیم داده‌اند. درواقع، باید تعارض ادعاشده را تعارض ماده‌گرایی علمی و الهیات مسیحی بنامیم، نه تعارض علم و دین واقعی. دراین صورت، می‌توان از تله‌ی «یا توحید یا تکامل» نجات یافت و به ایده‌ی وحدت‌بخش توحید و تکامل نائل شد.

تمایز الهیات مسیحی و کلیسایی با الهیات دینی و عقلی

به باور استاد مطهری، به‌دلیل آکنده بودن الهیات مسیحی از فلسفه‌ی یونان باستان و فلسفه‌ی قرون وسطی و هم‌سرشت شدن و هم‌ذات‌پنداری آن با دین مسیحیت، از حیث تاریخی و منطقی باید مسیحیت موجود را الهیات مسیحی بنامیم تا دین مسیحیت. دراین صورت، بهتر است کارزار ادعاشده بین علم و دین را تعارض بین علم و الهیات مسیحی نام‌گذاری شود. همان‌گونه که برخی از دانشمندان از جمله اندرو دی. وایت (Andrew D. White) به این روش عمل کرده‌اند (فرامرز قراملکی، ۱۳۷۳: ۲۹).

پیش‌فرض‌های تاریخی استاد مطهری

با عنایت به اتخاذ روش‌شناسی تاریخی وی در مسئله‌ی مورد بحث، بدون رویکرد تاریخی نمی‌توان نتیجه‌ی لازم را به دست آورد. به همین دلیل، تحلیل تاریخی وی را می‌توان به شرح ذیل بیان کرد (فرامرز قراملکی، ۱۳۷۳: ۱۸۱-۱۹۰):

انگیزه‌های مغرضانه‌ی تاریخی تعارض‌انگاران

استاد مطهری، در تحلیل چرایی گرایش برخی اندیشمندان به تعارض‌انگاری، از وجود انگیزه‌های نادرست که ناشی از جهالت یا بی‌دینی است پرده برمی‌دارد و انگیزه‌های ناصواب را به دو دسته‌ی متظاهران دینی، ولی جاهل و عالم‌نمایان هوسران و بی‌اخلاق تقسیم می‌کند. به باور وی، هرکدام از این گروه‌ها برای توجیه رفتار ناشایست خود (جهالت، بی‌اخلاقی) به دامن دین یا علم پناه برده و در طول تاریخ به شبهه‌ی تعارض‌انگاری دامن زده‌اند. به دیگر سخن، وجود چنین دوگانه‌های تاریخی توهمی بیش نیست و این انگیزه‌های ناصواب را نباید به خود دین و علم سرایت داد، بلکه با تفکیک انگیزه از انگیزه‌ی باید داوری و ارزیابی منصفانه را در معرض عموم مردم و علم قرار داد و در سنجش رابطه‌ی تکامل و توحید از سوگیری‌های بدبینانه‌ی تاریخی دوری کرد.

تصویر نادرست از مفهوم خدا و فاعلیت الهی در تاریخ علم قرون وسطی

در الهیات مسیحی و تفکر فلسفی غرب، مفهوم و معنای خدا و رابطه‌ی او با طبیعت و نحوه‌ی کارکرد و فاعلیت وی از بیخ با تفکر اسلامی و سنت فلسفی اسلامی تفاوت ماهوی و اصولی دارد. از لحاظ فنون پژوهش و منطق، تصور ذهنی و معرفتی عامل به وجود آمدن رویکردها و موضع‌گیری‌ها در نظریات علمی قلمداد می‌شود (فرامرز قراملکی، ۱۳۷۳: ۲۸). تصویر تفکر مسیحیت مبتنی بر «خدای رخنه‌پوش» بود. در چنین فضای فکری، خداوند رقیب علم و دانش تلقی می‌شود که برخی مواقع تبیین‌های علمی با داده‌های وحیانی در تفسیر طبیعت دچار تعارض می‌شود و، به‌موازات گسترش علم، خدا از صحنه‌ی هستی عقب‌نشینی می‌کند و درنهایت نقش تبیینی وی حذف می‌شود و کشف هر عامل طبیعی به نفی خدا باوری می‌انجامد (باربور، ۱۳۷۴: ۲۴).

«نتیجه‌ی این طرز فکر این است که خدا را در میان مجهولات خود جست‌وجو کنیم. طبعاً هرچه معلومات ما افزوده می‌شود و از مجهولات ما کاسته می‌شود، منطق‌های خدانشناسی ما محدودتر می‌شود تا جایی که، اگر فرض کنیم [به مدد علوم تجربی] جمیع مجهولات بشر یک روز حل شود، دیگر جایی برای خدا و خدانشناسی باقی نمی‌ماند» (مطهری، ۱۳۹۰: ۴۸۷؛ ۱۳۷۴: ۴۶-۴۷).

آموزه‌های محرف مسیحیت

از حیث تبارشناسی کتب عهد عتیق، به دلایل مختلف، آموزه‌های نادرست و غلط وجود دارد که با مطلق علم یعنی مطلق دانایی و دانش ضدیت دیده می‌شود. برای مثال، می‌توان به آیات ۱۶، ۱۷ و ۲۳ سفر پیدایش اشاره کرد که صراحتاً با کل دانش تعارض دارد. به همین دلیل، برخی اظهارات اصحاب کلیسا ریشه در این تحریفات دارد. از این رو، باید گفت که دین محرف (نه دین) با علم به تعارض پرداخته است.

التقاط دین با اندیشه‌های غیردینی

یکی از عوامل مهم در تعارض علم و دین انباشتگی دین با باورهای غیرمنطقی علمی و بشری است. اصحاب کلیسا و دوستداران متعصب آنان برخی از اندیشه‌های بشری را با آموزه‌های دینی هم‌پایه و هم‌سرشت قلمداد کردند و آن‌ها را جزء معارف دین تلقی کردند و در برهه‌ای از تاریخ چون علم جدید با باورهای انضمام یافته به دین مخالفت کردند. در مجامع دینی چنین القا شد که علم جدید با باورهای دینی مخالف است. این عامل را در بیان استاد مطهری می‌توان مشاهده کرد: «خطای عمده‌ی کلیسا در دو جهت دیگر بود: یکی اینکه کلیسا پاره‌ای معتقدات علمی بشری موروث از فلاسفه‌ی پیشین و علمای کلام مسیحی را در ردیف اصول مذهبی قرار داد و مخالفت با آن‌ها را موجب ارتداد دانست...» (مطهری، ۱۳۷۴: الف: ۶۷).

بر اساس دیدگاه استاد مطهری، دو خطای راهبردی را می‌توان در دین‌شناسی کلیسا مشاهده کرد: دینی‌انگاری برخی آموزه‌های فلسفی و طبیعی فلاسفه‌ی یونان باستان و پیشینیان و دوم جمود و بی‌میل بودن به یافته‌های جدید علمی. نتیجه‌ی این دو خطای بزرگ هم‌سرشت بودن باورهای دینی با باورهای خطا پذیر انسانی بود که با رد دومی به ناچار اولی (دینی) نیز مردود اعلام می‌شد. در بحث تعارض علم و دین به‌طور عام و در مسئله‌ی تکامل با توحید به‌طور خاص دقیقاً همین التقاط به تعارض وهمی دامن زد و ساحت علم و دین را مخدوش و غیرموجه معرفی کرد.

خشونت‌گرایی کلیسا

نتیجه‌ی التقاط دین با آموزه‌های غیردینی مرتد دانستن صاحبان نظریه‌های جدید علمی بود. به دلیل تعصب کورکورانه به دین التقاطی با هرگونه ادعای جدید، که با ظواهر کتاب مقدس مطابقت نداشت، برخورد پلیسی و خشن داشتند و باعث بدبینی مردم به دین شدند. به تعبیر استاد مطهری، این عامل از عوامل نارسایی مفاهیم الهیات مسیحی و مفاهیم فلسفی غرب اثرش مخرب‌تر و افزون‌تر بود (مطهری، ۱۳۷۴: الف: ۶۷-۶۶). وی در تحلیل چگونگی تأثیر این عامل در تعارض علم و دین خاطر نشان می‌سازد که این خشونت‌گرایی افراطی باعث مسدود شدن باب تفکر شد و در نتیجه جبرگرایی را در پی داشت و این جبر فکری خود علت تنفر از دین شد و علم‌گرایی رواج پیدا کرد و از حیث روان‌شناختی باعث خطای اخذ ما بالعرض مکان بالذات شد و به تعمیم احکام کلیسا به خود دین انجامید (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۹۰).

جمع‌بندی دیدگاه استاد مطهری در تبیین مسئله‌ی توحید و تکامل

استاد مطهری، در موضوع علم و دین، مسئله‌ی خاص توحید و تکامل را مطرح می‌کند و براساس پیش‌فرض‌های فلسفه‌ی علم، دین، هرمنوتیکی، روش‌شناختی و تاریخی به ابعاد مختلف مسئله می‌پردازد و نتایج زیر را پیشنهاد می‌کند:

الف) تعارض ادعاشده در بستر سنت فکری مغرب زمین بیشتر ناشی از نارسایی مفاهیم فلسفی فلسفه‌ی غرب و قصور و کارآمد نبودن مفاهیم مورد استفاده‌ی کلیسا بوده است و آن را نباید به خود دین مسیحیت اصیل تعمیم داد.

ب) در صورت واقعی بودن تعارض علم و دین باید به دین خاص بدبین شد نه به اصل توحید و از لحاظ منطقی تلازمی بین تعارضی بین علم و اصل توحید وجود ندارد.

ج) از حیث هرمنوتیکی، در صورت یقینی دانستن یافته‌های علوم تجربی، می‌توان ظواهر مذهبی خصوصاً قرآن کریم را توجیه کرد و آن را مطابق یافته‌های علمی تفسیر کرد و وی معتقد است که قرآن داستان خلقت حضرت آدم را سمبولیک بیان کرده و منظور از آیات آفرینش بیان چگونگی خلقت انسان نبوده، بلکه توصیه‌های اخلاقی بوده است.

د) تعارض توهمی علم و دین دلیل مناسبی برای گرایش به مادیگری تلقی نمی‌شود؛ زیرا همان‌طور که گفته شد هیچ تلازم منطقی بین قبول اصل تکامل با خداناباوری وجود ندارد و می‌تواند با اصل مذهب تعارض داشته باشد که امر دیگری است.

ه) براساس مبنای اصول فلسفی پذیرفته‌شده نزد استاد مطهری، بروز تعارض بین نظریه‌ی تکامل و وجود خدا منتفی است؛ زیرا علل طبیعی نه رقیب علل ماوراءطبیعی، بلکه در طول آن قرار دارند و کشف حقایق طبیعی توسط علوم طبیعی راهنمای خوبی برای پی بردن به هدف غایی است و منکر آن نیست و در فرهنگ اسلامی کشف علل مادی و طبیعی جزء علل ناقصه تلقی می‌شود و جایگزین هدف غایی نیست و از اثبات لیم فاعلی براساس جهان‌بینی اسلامی نمی‌توان لیمی غایی را منکر شد.

خ) اساس داروینیسم فلسفی، که به انکار ناظم منجر می‌شود، مبتنی بر نظم صناعی و تصویر ساده‌انگارانه از نظام آفرینش و رابطه‌ی خدا با جهان خلقت است، درحالی‌که از منظر جهان‌بینی اسلامی فاعلیت خداوند در طبیعت به‌نحو مباشرتی و در عرض سایر علل نیست، بلکه به شکل وجود طبیعی نظم را در ذات موجودات خلق کرده است و این تصویر مفهوم خدای رخنه‌پوش تفکر غربی را از بین می‌برد.

با توجه به این مقدمات و اصول دیگر حکمت اسلامی پذیرش اصل تکامل نافی توحید نیست.

نتیجه‌گیری

استاد مطهری، در مقام متکلم و مسلمان معاصر، دغدغه‌ی تحلیل و ارزیابی موضوع علم و دین به‌طور عام و بررسی مسئله‌ی ارتباط توحید با تکامل را به‌طور خاص در آثار خود داشته است. وی به این دلیل درباره‌ی مسئله‌ی اثبات وجود خدا و رابطه‌ی آن با تکامل بحث کرده است که، به باور مادی‌گرایان، نظریه‌ی تکامل، در صورت درست بودن، به نفی خدا منجر خواهد شد و منطقاً نمی‌توان هم‌زمان توحید و ایده‌ی تکامل داروین را قبول کرد، درحالی‌که از نظر علمی تکامل پذیرفتنی است. بدین منظور، وی با الهام از اصول متقن فلسفی حکیمان مسلمان و متون مقدس دین اسلام و همچنین با اتخاذ پیش‌فرض‌های علم‌شناسی، دین‌شناسی، روش‌شناسی، تفسیری، تاریخی و اجتماعی درصدد ارائه‌ی خوانش تعاملی و سازنده و هماهنگی بین نظریه‌ی تکامل و اصل توحید بوده است. به باور استاد مطهری باید بین علم و علم‌گرایی و دین

و الهیات مسیحی تفکیک قائل شود و تعارض تاریخی ادعا شده در سنت فکری مغرب زمین و الهیات مسیحی را در عرصه‌ی علم‌گرایی و الهیات مسیحی بررسی کرد. وی برای نشان دادن انطباق نظریه‌ی تکامل با جهان‌بینی اسلامی و توحیدی از آن تعبیر به اصل ماوراءطبیعی می‌کند و تکامل موجود را هدایت‌شده و طراحی‌شده توسط خدا معرفی می‌کند و با این استدلال از مادی‌گرایی که از آن تحت عنوان علل‌گرایی به مادی‌گری استفاده کرده و تلازمی دروغین بین نظریه‌ی تکامل و الحاد ایجاد کرده‌اند انتقاد و پاسخی منطقی ارائه می‌کند. استاد مطهری با این مبانی پرده از دلایل بروز توهم تعارض توحید با تکامل برمی‌دارد و به عوامل فرامنطقی چنین تعارضی از جمله جهالت متکلمان مسیحی در خصوص فاعلیت خداوند، اثبات خدا از طریق مجهولات و منفی، ضعف نظام فلسفی و فکری مغرب زمین، استفاده از دین طبیعی به جای دین وحیانی صحیح و توهم تلازم منطقی بین داروینیسیم و انکار خداوند می‌پردازد. فایده و نتیجه‌ی عملی این پژوهش تفکیک علم واقعی از علم‌گرایی و اشاره به تعارض‌پنداری تکامل با اصل توحید و تفکیک عوامل منطقی از فرامنطقی در بحث حاضر و شفاف‌سازی مناسب بین علم و دین در بستر داروینیسیم و تکامل موجودات است.

سپاسگزاری

این پژوهش به صورت مستقل توسط نویسنده مقاله انجام شده و از هیچ سازمان یا نهادی، کمک مالی دریافت نشده است.

منابع

- اخوان نبوی، قاسم (۱۳۹۸). *نظریه‌ی تحول انواع با تأکید بر نظریه‌های جدید*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی.
- باربور، ایان (۱۳۷۴). *علم و دین، ترجمه‌ی بهاء‌الدین خرمشاهی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خندان، علی اصغر (۱۳۸۰). *مغالطات*. قم: بوستان کتاب.
- دمیسکی، ویلیام، میر، استفان و بهی، مایکل (۱۳۹۸). *پیدایش جهان: تصادف یا طراحی هوشمندانه*، ترجمه‌ی سلاله امینیان. تهران: انتشارات پارسیک.
- دیلمی، احمد (۱۳۷۶). *طبیعت و حکمت (پژوهشی در برهان نظم)*. قم: انتشارات امور اساتید.
- شیخ‌رضایی، حسین و کرباسی‌زاده، امیراحسان (۱۳۹۵). *آشنایی با فلسفه‌ی علم*. تهران: هرمس.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۳۷۳). *موضع علم و دین در خلقت انسان*. تهران: انتشارات مؤسسه‌ی فرهنگی آرایه.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۳۸۴). *استاد مطهری و کلام جدید*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴ الف). *علل‌گرایی به مادی‌گری*. قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴ ب). *مقالات فلسفی*. تهران-قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (وحی و نبوت، جلد سوم)*. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰ الف). *امدادهای غیبی در زندگی بشر*. قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰ ب). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (انسان و ایمان، جلد اول)*. تهران: انتشارات صدرا.
- نجفی اصفهانی، محمدرضا (۱۳۸۹). *نقد فلسفه‌ی دارون، تصحیح محقق حامد ناجی اصفهانی*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نصر، حسین (۱۳۷۲). *جوان مسلمان و دنیای متجدد*، ترجمه‌ی مرتضی اسعدی. تهران: طرح نو.
 وود، برنارد (۱۳۹۴). *تکامل انسان*، ترجمه‌ی فرهاد رضایی. تهران: بصیرت.

References

- Akhavan Nabavi, Q. (2019). *The Theory of Transformation of Varieties with Emphasis on New Theories*. Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Barbour, I. (1995). *Science and Religion*, translated by Baha'uddin Khoramshāhi. Tehran: Academic Publishing Center. [In Persian]
- Behe, M. (1996). *Darwin's Black Box: the biochemical challenge to Evolution*. New York: Free press.
- Darwin, C. (1872). *On the Origin of Species*. New York: New York University press.
- Dembsky, W., Meyer, S., & Behe, M. (2019). *The Origin of the Universe: Coincidence or Intelligent Design*, translated by Solaleh Aminian. Tehran: Parsik Publication. [In Persian]
- Deylami, A. (1997). *Nature and Wisdom (A Study on the Argument of Order)*. Qom: The Office of Professors. [In Persian]
- Farāmarz Qarāmaleki, A. (1994). *The Stance of Science and Religion in the Creation of Man*. Tehran, Array Cultural Institute Publishing [In Persian]
- Farāmarz Qarāmaleki, A. (2005). *Motahari and New Theology*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Organization. [In Persian]
- Khandan, A. A. (2001). *Fallacies*. Qom: Book Garden. [In Persian]
- Motahari, M. (1995a) *The Causes of the Tendency to Materialism*. Qom: Sadra Publication. [In Persian]
- Motahari, M. (1995b). *Philosophical Articles*. Tehran-Qom: Sadra Publication. [In Persian]
- Motahari, M. (2010). *An Introduction to the Monotheistic Worldview (Revelation and Prophecy, Volume 3)*. Tehran: Sadra Publication. [In Persian]
- Motahari, M. (2011a). *Relief in Human Life*. Qom: Sadra Publication. [In Persian]
- Motahari, M. (2011b) *An Introduction to Islamic Worldview (Man and Faith, Volume One)*. Tehran: Sadra Publication. [In Persian]
- Najafi Isfahani, M. R. (2010) *Criticism of Darwin's Philosophy*. Researcher Hamed Naji Isfahani. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly [In Persian]
- Nasr, H. (1993). *The Young Muslim and the Modern World*, translated by Morteza Asadi. Tehran: Tarh-e-No. [In Persian]
- Sheikh-Rezaei, H., & Karbasizadeh, A. E. (2016). *Acquaintance with the Philosophy of Science*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Wood, B. (2015). *Human Evolution*, translated by Farhad Rezaei. Tehran: Basirat. [In Persian]